

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Religion and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Aralık/December 2022, 5(2): 293-309

Muhammed Hamidullah ve İslâm Hukuk İlimine Katkıları
Muhammad Hamidullah and His Contributions to Islamic Law

Sahip BEROJE

Prof. Dr, Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı / Professor,
Bingöl University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic Law, Bingöl /Türkiye
sberoje@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-5997-7930

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 07 Kasım / November 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 26 Aralık / December 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.47145/dinbil.1200607

Atıf / Citation: Beroje, Sahip. "Muhammed Hamidullah ve İslâm Hukuk İlimine Katkıları/
Muhammad Hamidullah and His Contributions to Islamic Law". *Din ve Bilim - Muş Alparslan
Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5 / 2 (Aralık 2022): 293-309. doi: 10.47145/dinbil.1200607

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Telif Hakkı&Lisans / Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Published by Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.

Öz

19 Ocak 1908'de Hindistan'ın Haydarabad şehrinde dünyaya gelen Muhammed Hamidullah, yirminci asırda İslam dünyasında yetişen birkaç büyük âlim ve araştırmacıdan biridir. Hamidullah, özellikle siyer, usûlu'l-fıkıh, fıkıh, hadis tarihi ve Kur'an tarihi üzerine çok önemli araştırmalar gerçekleştirmiş bir araştırmacı âlimdir. Bununla birlikte ülkemizde daha çok siyer araştırmalarıyla ilgili çalışmalarının tanıtıldığı, diğer alanlardaki araştırma ve tezlerinin yeterince işlenmediği gözlemlenmektedir. Oysaki Hamidullah Hoca, bahsi geçen diğer alanlarda da çok önemli araştırmalar gerçekleştirmiştir. O, İslam hukuku ile ilgili de çok önemli araştırmalar yapmış ve önemli tezler ileri sürmüştür. Bizi bu çalışmaya iten saik, onun, İslam hukuku ile ilgili araştırma ve tezlerinin daha iyi tanıtılmasını sağlamaktır. Buna binaen makalede Hamidullah'ın kısa hayat hikâyesi verildikten sonra İslam hukuku ile ilgili çalışmalarını kısaca tanıtılmış ve onun İslam hukuku ile ilgili kendine özgü bazı görüşleri verilmiştir. Makalede özellikle onun hangi önemli tezleri ileri sürdüğü ve bunları hangi delillerle savunduğu üzerinde durulmuştur. Örneğin onun hukuk ilmini ilk geliştirenlerin Müslümanlar olduğu, tarihteki ilk anayasanın Hz. Peygamber tarafından yapıldığı ve devletlerarası hukukun ilk defa Müslümanlar tarafından geliştirildiği vb. tezlerini nasıl temellendirdiği işlenmeye çalışılmıştır. Amaç, bugüne kıyasla çok zor şartlarda çalışmasına rağmen, birçoğu hâlâ aşıl(a)mamış çok değerli çalışmalar ortaya koyan Hamidullah'ın çalışmalarına ve tezlerine dikkat çekerek onu yeni nesillere hatırlatmaktır.

Anahtar kelimeler: İslam hukuku, Hamidullah, İslam, Devletlerarası hukuk, araştırma.

Abstract

Born on January 19, 1908 in Hyderabad, India, Muhammad Hamidullah is one of the few great scholars and researchers who grew up in the Islamic world in the twentieth century. Hamidullah is a researcher who has carried out very important research on the sirah, usul al-fiqh, fiqh, the history of hadith and the Qur'an. In addition to this, it is observed that in our country, mostly his studies on sirah researches are promoted, and researches and theses in other fields are not adequately processed. However, Hamidullah Hodja has carried out very important researches in the other fields mentioned. He also made very important researches on Islamic law and put forward important theses. The motive for this study is to provide a better introduction of his research and theses on Islamic law. Accordingly, in the article, after the short life story of Hamidullah is given, his studies on Islamic law are briefly introduced and some of his unique views on Islamic law are given. In the article, it was especially focused on which important theses he put forward and with what evidence he defended them. For example, it has been tried to deal with how he grounded his theses, such as that Muslims were the first to develop the science of law, that the first constitution in history was made by the Prophet, and that interstate law was first developed by Muslims. The aim is to remind the new generations by drawing attention to the works and theses of Hamidullah, who, despite working in very difficult conditions compared to today, has produced very valuable works, many of which have not (be) surpassed.

Key words: Islamic law, Hamidullah, Islam, Interstate law, Research.

Giriş

Bütün hayatını ilme adanmış, İslâm'a, ilmiyle hizmet etmeyi kendine şiar edinmiş, bu uğurda vatansız yaşamayı göze almış ilim muhaciri Muhammed Hamidullah'ı genç nesillere yeniden hatırlatmak bir vefa borcudur. Şüphesiz Hamidullah'ın ilmi çalışmaları İslam hukukuyla sınırlı değildir. Aksine Hamidullah, başta İslam hukuku olmak üzere İslam tarihi, siyer, tefsir ve hadis gibi İslami ilimlerin birçok alanında değerli çalışmalar ortaya koymuştur. Günümüzdeki büyük imkânlarla rağmen onun bu çalışmalarının önemli bir kısmı hâlâ aşılamamış ve tek müracaat kaynağı olma niteliğini korumaya devam etmektedir. Siyerle ilgili *İslam Peygamberi*, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye* adlı eserleri; İslam Hukuku ile ilgili *İslam'da Devlet İdaresi*, *İslam Hukuku Etütleri*, *İslam Müesseseleri Tarihi* gibi pek çok kitap ve makalesini bu söylediklerimize örnek gösterebiliriz.

Diğer alanlarla ilgili çalışmalarını değerlendirmek ilgili alanın uzmanlarına düşen bir görevdir. Biz onun, kendi ihtisas alanımıza giren İslam hukuku ile ilgili çalışmaları ve görüşleri üzerinde durmaya çalışacağız. Bu çalışmanın amacı, Hamidullah'ın hayatı hakkında kısaca bilgi verip ilim

hayatına nasıl atıldığını ve İslam hukukuna olan ilgisinin nasıl başladığını tespit edip İslam hukuku ile ilgili çalışmalarını tanıtmak, İslam hukuku ile ilgili kendine özgü bazı önemli tespit ve tezleri hakkında bilgi vererek bu alana ne tür hizmetler ve katkılar sunduğunu ortaya koymaktır.

1. Muhammed Hamidullah'ın Kısa Hayat Hikâyesi

Hamidullah, 19 Ocak 1908'de Hindistan'ın Haydarabad şehrinde dünyaya geldi. İlk dini bilgilerini köklü bir ilmi geleneğe sahip olan ailesinden aldı. İlk düzenli eğitimini ise klasik medrese tarzı eğitim veren Câmia Nizamiyye'de gördü ve burada ihtisas eğitimini de tamamlayarak 1924'te master seviyesine eş değer bir derece aldı. Aynı yıl Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesinde lisans öğrenimini tamamladı.¹

Hamidullah'ın anlattığına göre onun ilim hayatına atılması şöyle olmuştur: Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Devletler Umumi Hukuku derslerini takip ederken, bu derste okutulanların fıkıh ve İslam tarihi kitaplarında yer alan siyer konuları ile aynı olduğunu fark eder. Bu düşüncesini fakülte dekanına açtığında, dekan kendisinden konu ile ilgili bir makale hazırlamasını ister. Bundan sonrasını kendi ifadeleriyle verelim:

“Makalenin hacmi günden güne büyüdü ve bununla beraber ertesi sene edebiyat “master” derecesi araştırmaları bursu için aynı konuyu almama müsaade ettiler. Haydarabad kütüphanelerinde mevcut malzemeyi gözden geçirip tükettikten sonra dışarıda, Hicaz, Suriye, Filistin, Mısır ve Türkiye kütüphanelerinde tetkiklerde bulunmam uygun görüldü ve nihayete kendisi için bu tezi hazırladığım Osmaniye Üniversitesi Bonn'da² mevzuu ilerletmeme ve orada bunu bir doktora tezi olarak ortaya koymama müsaade etme lütfunda bulundu. Bu üniversitede iki devre (dokuz ay) tamamladıktan sonra 1933 yılı ağustosunda bu vazifeyi bitirdim. Orada eserin yalnız bitaraflıkla [tarafsızlıkla] ilgili son kısmını bastırmak ve derece kazanmak için seçtim ve üzerinde çalıştım. Buna müteferri [bununla ilgili daha detaylı] mevzular üzerinde daha sonraki tetkiklerim, Paris Üniversitesi doktora tezi için [ilk Müslüman diploması] Avrupa ve Şimal [Kuzey] Afrika kütüphanelerinde el yazması araştırmalarım benim malumatımı çoğalttı.”³

İfadelerinden de anlaşılacağı üzere, Bonn'daki üniversitede sunduğu doktorası, Ortadoğu ülkeleri kütüphanelerinde İslam devletler hukuku ile ilgili yaptığı araştırmaların semeresi olan çalışmanın bir bölümünü teşkil eden *İslam Devletler Hukukunda Tarafsızlık* kısmıdır.

Kendisinin de belirttiği gibi o bununla yetinmedi Paris Sorbonne Üniversitesi'nde aynı konunun bir parçası olan *İlk Dönem İslam Diploması* kısmı üzerine ikinci doktora tezini hazırladı. Bunun için de Avrupa ve Kuzey Afrika ülke kütüphanelerindeki yazma eserler üzerinde çalıştı. Bir müddet aynı üniversitede bu alanda çalışan hocaların derslerine katıldı. Daha sonra ülkesine dönen Hamidullah 1936-1946 yılları arasında mezun olduğu Osmaniye Üniversitesindeki Hukuk Fakültesi ile Dini İlimler Fakültesinde İslam Hukuku ve Devletler Hukuku profesörü olarak çalıştı.⁴

1946 yılında Haydarabad Nizamı'nın Birleşmiş Milletler Teşkilatına üye olması için oluşturulan delegasyona üye olarak seçildi. Paris'te iken 1948 yılında Hindistan'ın Haydarabad Nizamı'nı işgal etmesi üzerine ülkesine dönmedi. Haydarabad'ın bağımsız bir devlet olarak tanınması için kurulan oluşuma katıldı ve bunun için çalıştı. Bunun üzerine Hindistan devleti tarafından pasaportu iptal edildi ve Haydarabad topraklarına girmesi yasaklandı. Böylece vatansız kalan Hamidullah Fransa'da kalmaya karar verdi ve bundan sonraki hayatının çoğunu Paris'te geçirdi. 24 yıl boyunca akademik çalışmalarını Paris'teki Bilimsel Araştırmalar Merkezi'nde (Centre

¹ Salih Tuğ-Kamil Yaşaroğlu, “Muhammed Hamidullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/534.

² Kendisi belirtmemiş olmakla beraber doktorasını Bonn Şehrinin Rheinische Friedeendrich-Wilhems Üniversitesi'nde yapmıştır. bk. Tuğ-Yaşaroğlu, “Muhammed Hamidullah”, 30/535.

³ Muhammed Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu (Ankara: Nur Yayınları, 1979), 16.

⁴ Kamil Yaşaroğlu, “Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah, Sempozyumu* (Bursa: Bursa İl Müftülüğü Uludağ Üniversitesi, 18-19 Kasım, (2005), 43.

National des Recherches Scientifiques) sürdürdü. Bu süre zarfında Paris Camii'nde Cuma günleri dersler verdiği gibi başka birçok faaliyete de katıldı.⁵

Hamidullah'ın hayatında Türkiye'nin de önemli bir yeri vardır. 1952 yılından itibaren 23 yıl boyunca İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde yarıyılık devreler halinde sözleşmeli misafir profesör olarak dersler verdi. Bu süre zarfında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Erzurum Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde İslam tarihi, İslam müesseseleri tarihi, mukayeseli dinler tarihi ve İslam hukuku dersleri okuttu. Bu arada diğer şehirlerdeki Yüksek İslam Enstitüleri, çeşitli dernek ve vakıfların davetleri üzerine çok sayıda konferanslar verdi. Derslerine ve konferanslarına sadece fakülte öğrencileri değil, halktan insanlar ve diğer fakültelerin öğrencileri de katılıyordu.⁶ Türkiye'de verdiği derslerin ve konferansların çoğu, öğrencileri ve takipçileri tarafından ders notu şeklinde veya başka tarzda kayda geçirilmiş olup çoğu sonradan yayımlanmıştır.

Hamidullah, 1978 yılında Fransız Bilimsel Araştırmalar Merkezinden emekli olduktan sonra da araştırmalarını sürdürmeye devam etti. Yaşlılığa bağlı rahatsızlıklarının artması üzerine 1996'da Amerika birleşik devletlerindeki akrabalarının yanına yerleşti. 17 Aralık 2002'de Salı günü Florida eyaletinin Jacksonville şehrinde yeğeni Sedîde Atullah Hanım'ın evinde sabah namazını kıldıktan sonra istirahat halinde iken vefat etti. 18 Aralık 2002'de cenaze namazı Prof. Dr. Yusuf Ziya Kavakçı tarafından kıldırıldıktan sonra Jacksonville'de bulunan Müslüman mezarlığına defnedildi.⁷

Muhammed Hamidullah alçak gönüllülüğü, nezaketi, dindarlığı, dünya nimetlerine ve paraya değer vermemesiyle tanınmıştır. Kendisini tamamen ilme vermiş ve hiç evlenmemiştir. Eserlerinden telif ücreti almazdı. Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili çalışmalarından dolayı Pakistan Devleti'nin kendisine layık gördüğü en yüksek dereceli hilal-i imtiyaz nişanını kabul etmiş; fakat para ödülünü İslamabad'taki İslam Araştırmaları Enstitüsü'ne bağışlamıştır. Aynı şekilde Kral Faysal para ödülünü de almamıştır.⁸

2. Hamidullah'ın İslâm Hukukuna İlgisi Duyması

Başta ifade edildiği üzere Hamidullah'ın ilim hayatı İslâm hukukuna ilgi ile başlamıştır. Yüksek lisansı ve iki doktorasını İslâm hukuku alanında yaptığı gibi, sonraki çalışmalarının çoğunu da yine İslâm hukuku alanında yapmıştır. İlmî çalışmalara böyle başlayan Hamidullah, bundan sonraki bütün hayatını ilmî araştırmalar yaparak geçirmiştir. Tabii ki Hamidullah'ın çalışmaları İslam hukuku ile sınırlı değildir. Aksine onun, hadis, Kur'an tarihi, İslam tarihi, mukayeseli dinler tarihi, İslam müesseseleri tarihi alanlarında da birçok çalışması vardır.⁹ Ne var ki biz burada kendi alanımızla ilgili olan İslam hukuku ile ilgili çalışmaları üzerinde durmaya çalışacağız. Ancak sadece eserlerinden bahsetmekle yetinmeyeceğiz, İslam hukuku ile ilgili bazı önemli tespit ve tezlerini vermeye çalışacağız. Zira Hamidullah sadece bir akademik araştırmacı değil, tezleri, tespitleri ve iddiaları olan bir ilim adamıdır. Zaten ilmî araştırmalarla hedeflenen gaye de budur.

Hamidullah'ın çalışmalarında İslam hukukuna yoğunlaşmasında iki hususun etkili olduğu kanaatindeyiz. Birincisi, Batılı müsteşriklerin, İslâm'a daha çok İslâm hukuku üzerinden saldırmaları; ikincisi, İslam medeniyetinin birçok meziyet ve üstünlüklerinin en bariz bir şekilde İslâm hukuku ile ilgili müktesebatta ortaya çıkmasıdır. Çalışmaları okunduğunda bu iki hususun etkili olduğu çok bariz bir şekilde görülmektedir.

⁵ Tuğ-Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 30/535; Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", 43-44.

⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi/Önsöz*. çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak Yayını, 2003), 1/17, 19; Tuğ-Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 30/535; Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", 44.

⁷ Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", 45.

⁸ Tuğ-Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 30/535.

⁹ Farklı alanlarla ilgili tüm çalışmaları için bk. Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", 47-51.

3. Hamidullah'ın İslam Hukuku İle İlgili Önemli Çalışmaları

Mecmû'atü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafeti'r-Râşide, (Beirut: Daru'n-Nefâis, 1987).

Bugüne kadar birçok defa bastırılan eser, esasen müellifin doktorası dâhil birçok çalışmasının dayanağını oluşturan Hz. Peygamber ve Hulafâ-i Raşidîn dönemine ait birçok dini, idari ve siyasi nitelikli belgeleri, geçtiği kaynakları ile beraber vermek için hazırlanmış bir çalışmadır. Onun bu eseri incelendiğinde o gün birçok araştırmacının henüz varlığından bile haberdar olmadığı birçok belge ve bilgiye, geçtiği kaynakları ile beraber yer verdiği görülmektedir. Bunlar arasında Veda hutbesi, Medine Vesikası, Hz. Peygamber (a.s.)'in çevre kabile ve devletlerle kurduğu siyasi ve diplomatik ilişkileri içeren belgeler ve onlara gönderdiği davet mektupları yer aldığı gibi; dört büyük halife dönemine ait birçok siyasi, idari, diplomatik belgeler, davet mektupları ve antlaşmalar da yer almaktadır. Hamidullah, o günün şartlarında çoğu yazma halinde olan bu belgelerin kaynaklarına ulaşmış bunları incelemiş yerlerini tespit etmiş, tanıtmış ve araştırmacıların hizmetine sunmuştur. Burada unutulmaması gereken husus, bu belgelerin yer aldığı eserlerin bir kısmının o dönemde henüz bilinmemesi, bir kısmının da daha el değmemiş şekilde tozlu raflarda yazma halinde bulunmasıdır. İşte Hamidullah'ın bu çalışmasının önemi, Hindistan'dan Mağrib'e kadar İslam âlemindeki hatta Avrupa'daki bütün önemli kütüphaneleri tarayarak yazma halinde bulunan eserlere ulaşır birçok önemli bilgi ve belgeyi gün yüzüne çıkarmasıdır.¹⁰ Bu çalışma, bugün hâlâ bu tür belgelerin toplu olarak bulanabileceği neredeyse tek kaynak durumundadır.

The Muslim Conduct of State, (Lahor, 1945, 1962, 79).

Müellifin, *İslâm'da Devlet İdaresi*, adıyla iki defa Türkçeye tercüme edilen bu eseri¹¹ bugüne kadar defalarca basılmıştır. O'nun bu eseri, İslam devletler hukuku ile ilgili yıllarca süren çalışmalarının en önemli semeresidir. Eserin bir kısmı Bonn'daki üniversitede doktora tezi olarak takdim edilmiştir. Hasan Basri Çantay'ın kitapla ilgili şu ifadeleri eserin ilmî değerini ortaya koymaktadır:

"İşte size baştan sonuna kadar feyizli ve nurlu faidelerle dolu bir şaheser! Bu eser müellif, profesör Muhammed Hamidullah Bey Hindistan'dan Fas'a kadar bütün İslâm diyarında ve hasseten İstanbul'umuzun zengin kütüphanelerinde mevcut muhalled kaynakları birer birer gözden geçirerek, göz nuru dökerek tam on iki senede meydana getirmiştir."¹²

Bu çalışmada İslam'ın hukuk devleti anlayışına sahip olduğu ve bir devletler hukuku ve idare hukukunun bulunduğu tezi işlenmiştir. Buna rağmen Avrupa'nın en gözde üniversitelerinden birinde doktora tezi olarak kabul edilmiş ve bir itiraz olmamıştır. Bu açıdan tezin, İslam hukuku ile ilgili Batı'da var olan ön yargıların kırılmasına önemli katkısı olmuştur. Onun bu eseri esasen İslam hukuku hakkında cahil bırakılan Müslümanlar için de önemli bir kaynak olmuştur. Birçok Müslüman, İslam'ın hukuka dayalı kendine özgü bir devlet idaresi olduğunu bu ve benzeri çalışmalar sayesinde öğrenmiştir. Bu eser, Müslümanların İslam hukukuna olan inancını ve güvenini artırmada çok önemli rol oynamıştır.

Introduction to Islam, (Haydarabad-Deccan, 1957).

Hamidullah, bu eserini, İslam hakkında güvenilir bilgi edinme ihtiyacına cevap vermek amacıyla yazdığını belirtir. Yirmiden fazla dile çevrilen eser pek çok kişinin İslam'a girmesine vesile

¹⁰ Kitabın Hz. Peygamber dönemi ile ilgili bölümü Vecdi Akyüz tarafından, *Hz. Peygamber Döneminin Siyasî-İdari Belgeleri* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

¹¹ İlk tercümesi Kemal Kuşçu (1963), ikinci tercümesi Hamdi Aktaş (1998) tarafından yapılmıştır.

¹² Hasan Basri Çantay'ın söz konusu takrizi için bk. Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi* trc. Kemal Kuşçu. (Ankara: Nur Yayınları, 1979), 6.

olmuştur. Eser, Kemal Kuşçu (İstanbul: Nur Yanları, 1961, 1965, 1973) ve Cemal Aydın (Ankara: 1996) tarafından *İslam'a Giriş* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.¹³

Her ne kadar bu eser İslam hakkında genel bilgiler vermek için hazırlanmışsa da eserde yer alan bilgilerin önemli bir kısmı İslam hukuku ile ilgilidir. Yani eser İslam hukukuna dair önemli bilgiler ve tahliller ihtiva etmektedir. Ancak özellikle İslam hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan insanların güvenilir ve doğru bilgi edinebilecekleri çok önemli bir kaynak niteliğindedir.

İslâm Hukuku Etütleri, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984)

Müellifin bu çalışması esasen hukukla ilgili çeşitli konferans ve makalelerinin tercümesinden ibarettir. Ancak bunlar İslâm hukuku ile ilgili çok önemli çalışmalardır. Hamidullah, bu kitapta yer alan makalelerinde İslâm hukuk ilminin ortaya çıkışı, gelişmesi, İslâm devletler hukuku, İslâm hukukunun kaynakları, İslâm vergi hukukunun esasları, İslâm hukuk mekteplerinin ortaya çıkışı ve özellikleri, Ebû Hanife'nin kurduğu akademi, İmam Şafî'nin fıkıhla ilgili çalışmaları ve onun *er-Risale*'yi yazmaya götüren süreç hakkında esaslı bilgiler vermektedir. Kitapta hilafet konusunu ele alan bir makale ile "İslâm Fıkıhı ve Roma Hukuku" adlı kapsamlı bir makale de yer almaktadır. O, bu son çalışmasında İslâm hukukunun Roma hukuku ile ilişkisi ve İslâm hukukunun Roma hukukundan etkilenip etkilenmediği hususunu derinlemesine incelemiş ve gerçekten son derece önemli değerlendirmeler ve tespitlerde bulunmuştur.¹⁴

İslâm Müesseselerine Giriş, trc. İhsan Süreyya Sırma, (İstanbul: 1992).

Bir dönem Erzurum İslami ilimler fakültesinde okuttuğu ders notlarının tercüme edilerek yayımlanmış halidir. Bildiğim kadarıyla İslam müesseseleri tarihi üzerine İslâm âleminde yazılan ilk kitaptır. Adından da anlaşılacağı üzere Hamidullah bu kitabında İslami bir devlet yapılanmasında yer alan kurumları ele alıp incelemiştir.

İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları, ed. Vecdi Akyüz, (İstanbul: Beyan, 2005).

Kitapta, İslam hukuk ilminin ortaya çıkışı ve gelişmesi, İslam devletler hukuku ve karşılaştırmalı hukukla ilgili makaleler yer almaktadır.

İslâm Anayasa Hukuku, ed. Vecdi Akyüz, (İstanbul: Beyan, 1995).

Esasen Hamidullah'ın bu isimde bir kitabı yoktur; ancak daha önce de ifade ettiğimiz gibi onun İslam hukukunun bütün alanlarıyla ilgili birçok makalesi vardır. Bu kitapta, onun İslam anayasa hukuku, devletin şekli ve idaresi, temel hak ve özgürlükler ve yargılama hukuku ile ilgili makaleleri bir araya getirilmiştir. Çoğu Türkçe'de ilk defa yayınlanmış birbiri ile ilişkili makalelerden oluşan önemli bir derlemedir.

İmam-ı A'zam ve Eseri, trc. Kemal Kuşçu. sad. Sadettin Acar (İstanbul: Beyan, 2014).

Hamidullah, eserin birinci bölümünde Ebû Hanife'nin fıkıh ilmini nasıl düzenlediğini, bunu yapabilmek için teşkil ettiği ilim akademisi ve bu akademinin fıkıh yapma faaliyetini nasıl yürüttüğünü ele alıp işlemiştir. İkinci bölümde ise, Ebû Hanife'nin talebesi İmam Muhammed'in hayatı ve mezhebin fıkıhını geliştirmesi ile ilgili çalışmaları hakkında bilgi vermiştir.

O'nun *İslam Fıkıhı ve Roma Hukuku, Modern İktisat ve İslam*¹⁵, Hz. Peygamber'in *Altı Orijinal Diplomatik Mektubu* gibi çalışmaları da İslam hukuku ile ilgilidir. Bunların dışında, Urduca, Arapça, İngilizce, Fransızca yayınlanmış İslam hukukuyla ilgili daha onlarca makalesi ve konferansı vardır.¹⁶

¹³ Tuğ-Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", 30/536.

¹⁴ bk. Hamidullah, *İslam Hukuku Edütleri* (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984).

¹⁵ Kitap 1936'da İngilizce yazılmış olup orijinal ismi, *Islamic Economics*'tir. Bazı araştırmacılara göre İslam âleminde İslam ekonomisine dair yazılan ilk kitaptır. *İslam ekonomisi* ifadesinin de ilk defa bu kitapta kullanıldığı ifade edilmektedir. bk. Zeynep Hafsa Orhan, *Ekonominin Temel Konuları ve İslam Ekonomisi* (Ankara: İktisat yayınları, 2021), 30.

¹⁶ bk. Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", 50-52.

Bir makale kapsamında bunların hepsinden bahsetmek elbette mümkün olmadığından bu kadarla yetiniyoruz.

Hamidullah'ın İslâm hukuku ile ilgili yaptığı çalışmalar ve tespitlerinin birçoğu aradan on yıllar geçmesine rağmen, hala aşılabilmiş değildir. O günün şartları ile bugünün şartları, o günün birikimiyle bu günün birikimini karşılaştırdığımızda, Hamidullah'ın ne kadar büyük bir araştırmacı ve ilim adamı olduğunu anlayabiliriz.

Hamidullah'ın İslâm hukukuyla ilgisi bundan ibaret değildir. Birçok usûl ve fîrû-u fıkıh kaynağını ilk defa bulup ortaya çıkararak, tahkikini yapan ve neşrederek ilim camiasının hizmetine sunan kişi de Hamidullah'tır. Mesela o zaman henüz yazma halinde bulunan Ebû'l-Huseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed* adlı kitabını tahkik ederek yayımlamış, ilim dünyası onun sayesinde bu kitabı tanımıştır. Birçok usûl eserini tetkik ederek bu eserlerin muhtevası ve usûl ilminin gelişim seyri hakkında bilgiler vermiştir.¹⁷ Pezdevî, Serahsî, Cuveynî, Gazâlî, Râzî ve Amedî gibi bir çok âlimin yazdığı usûl kitaplarını; İmam Malik, Şâfiî, ve Muhammed'in kitaplarını tetkik ederek hem usûl ilminin, hem de fıkıh ilminin muhtevası, gelişim seyri ve özellikleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ebû Hanife'nin kurduğu fıkıh akademisinin çalışma tarzını ve içtihat yöntemlerini incelediği gibi;¹⁸ İmam Şafiî'nin de yetiştirme tarzını, içtihat metodunu ve *er-Risale*'yi yazmaya götüren süreci inceleyen önemli çalışmalar yapmıştır.¹⁹ Kısacası kendi zamanında fıkıh tarihini onun kadar iyi araştıran ve mahiyeti hakkında onun kadar esaslı bilgiler veren kimse yoktur.

Hamidullah Hoca, sâde bir akademik araştırmacı da değildir. O, araştırmaları sonucunda elde ettiği bilgileri değerlendirmeye tabi tutup önemli mütalaalar ve düşünceler serdeden, tespit ve tahliller yaparak önemli tezler ileri süren biridir. Bu bağlamda İslam hukuku ile ilgili de çok önemli tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Bunların bir kısmının ileride vereceğiz.

Şunu vurgulamak gerekir ki Hamidullah'ı klasik İslâm âlimlerinden biri gibi düşünmek yanlıştır. O, kendinden önceki fıkıh kitaplarını mütalaa edip günün ihtiyaçlarına cevap verecek yeni bir fıkıh kitabı yazarak sorumluluğundan kurtulacağını düşünen bir klasik âlim tipi değildir. İslâm medeniyetinin çağın gerisine düşmesinin esas nedeni, İslâm âlimlerinin bu tür çalışmalara yoğunlaşmaları ve bunların cazibesinden kendilerini kurtaramamalarıdır. Oysa birkaç asırdır İslâm âleminin asıl problemi, Batı medeniyeti karşısında gerilemesi ve kendi değerlerini savunmakta aciz kalmış olmasıdır. Hamidullah'a göre bu problem, Müslümanların kendi medeniyet kökenleri üzerinde kuşku doğurmuş ve özgüven kaybına neden olmuştur. Buna işareten şu ifadeyi kullanır:

"Aşağılık duygusu öyle bir şey ki, şayet bir kimse bu duyguyu yaşamakta ise, artık o, yeni ve iyi herhangi bir şey yapabilmek inancından tamamen uzaklaşmış olur. Afrika siyahîleri hakkında şöyle söylenir: "ilk insandan beri sizler hiçbir şey meydana getiremediniz; bu sizin istikbalde de hiçbir şey yapamayacağınız anlamına gelir."²⁰

Batılı devletler bu psikolojik savaş taktiğini sömürge asrında Müslüman halklara da uygulamış ve etkili olmuşlardır. Hamidullah, Müslümanların kapıldıkları aşağılık duygusundan kurtulmaları için öncelikle mensubu buldukları medeniyetin kökenlerini ve üstünlüklerini öğrenmekle işe başlamaları gerektiği kanaatinde. Bu açıdan çalışmalarını, İslâm medeniyetinin temelini oluşturan ilimlerin özgünlüğünü ve evrenselliğini ortaya koyma alanında yoğunlaştırmıştır. Müslümanların hangi ilimleri geliştirdiğini, aynı dönemde diğer dünya milletlerinin ne durumda olduğunu ortaya koymak Hamidullah'ın üzerinde en çok durduğu hususlardan biridir. Hz. Peygamber (a.s.)'in nasıl bir medeniyetin temelini attığını, Müslümanların bunu peyderpey nasıl geliştirdiğini ve ne aşamaya

¹⁷ bk.. Hamidullah, *İslam Hukuku Etütleri*, 60-81.

¹⁸ bk. Muhammed Hamidullah, *İmam-ı A'zam ve Eseri*, trc. Kemal Kuşçu, sad. Sadettin Acar (İstanbul: Beyan, 2014), 9-71.

¹⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, ed. Vecdi Akyüz (İstanbul: Beyan, 2005), 54-82.

²⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Hukuku Etütleri* (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), 10.

getirdiğini, bunun bugün için ne ifade ettiğini ortaya koyduğumuzda Müslümanlar kaybettikleri özgüvenlerine kavuşmuş olacaklardır.

4. Hamidullah'ın İslam Hukuku ile İlgili Önemli Tespit ve Tezleri

Onun İslam hukuku ile ilgili tespit ve tezlerine geçmeden önce, İslam hukukunun karakteri ve değişmez/evrensel yönü ile ilgili söylediklerine bakalım:

“İslam’da hukuk dinin bir bölümünü teşkil etmektedir ve bu hukuk, insan eseri veya beşeri menş’e de sahip değildir. İlahi menş’li bu hukukun zaman ve devir ilerledikçe, şartlar değiştikçe değişmesi gerektiği yahut değişebileceğini söylemek neticede, hafazanallah İslam dininin de insan yapısı bir kaideler manzumesi haline gelmesi ile sonuçlanabilir.”²¹

“Herkesin bildiği gibi İslam hukukunun temeli bütünü ile Kur’an ve Sünnete dayanır... Kur’an ve Hadis tarafından yasaklanan bir fiili İslam’da hiçbir beşer otoritesi mubah kılamaz; bunun gibi bu ikisi (Kur’an ve Sünnet) tarafından müsaade edilen bir şeyi de dünyada hiçbir kuvvet İslam memleketinde yasak edemez. Bu takdirde Kur’an’ın ve onun tamamlayıcısı olan Sünnetin suskunlukla karşıladığı konularda örf ve adetler kabul edilebilir; ve hatta kıyas yolu ile varılan istinbatlar İslam hukuku kaynağı olarak –bu örf ve adetler yahut istinbatlar Kur’an ve Sünnetin ruhuna aykırı olmamak şartıyla- kabul edilebilir.”²²

“Şu evrensel kabul görmüş bir ilkedir ki, bir kanun ya kanun koyucu tarafından ya da ondan daha yüksek bir otorite tarafından değiştirilebilir. Allah bir hüküm koymuşsa, onu sadece o değiştirebilir. Bir peygamber bir hüküm vermişse, onu ancak o veya bir başka peygamber veyahut elbette ki Allah değiştirebilir. Peygamber’den daha aşağı statüdeki bir kimsenin, mesela bir fakihin, Peygamber’in koyduğu hükmü değiştirme yetkisi yoktur.”²³

İslam hukukunun ilahi yönünü ile ilgili bu kanaat ve inanca sahip olan bir insanın, İslam hukukunun her esasını nasıl savunacağı tahmin edilebilir. İşte bu bağlamda burada Hamidullah’ın İslam hukukunun çeşitli konularına dair kendine özgü bazı tespit ve tezlerine yer vermeye çalışacağız. Böylece hem onun İslam hukuku hakkındaki önemli tespit ve tezlerini öğrenmiş olacağız hem de İslam hukukunun o güne kadar yeterince fark edilmemiş veya dile getirilmemiş meziyet ve üstünlüklerini nasıl ortaya çıkardığını ve bunları nasıl bir öz güvenle savunduğunu görmüş olacağız.

4.1. İslam Hukukunun Gerçek Bir Yasama Bağımsızlığının Eseri Olduğuna Dair Tezi

Hamidullah’ın en önemli tezlerinden biri, İslam hukukunun gerçek bir yasama bağımsızlığının eseri olduğuna dair olanıdır. O, bu meyanda önce diğer milletlerde kanunların nasıl yapıldığına dikkat çeker. Diğer milletlerde teşri/yasama, yani kanun yapma yetkisi en yüksek yetkiyi elinde bulunduran sultan, kral veya din önderinin elinde idi. Kanunlar mutlak yetkiye sahip bu otoritelerin istediği ve emrettiği şekilde yapılıyordu. Hükümet edenlerin yani yürütücülerin bunların yetkisine müdahale etme hak ve yetkisi yoktu. Eski milletlerde yasama işinde hükümet edenlerin sultan ve krallardan ayrı düşündüğüne [yani bu konuda bağımsız hareket edebildiklerine] dair bir tek örnek bilinmemektedir.²⁴

Oysa İslam’da kanun koyma ve hukuk yapma sultan veya devlet reisinin değil, tamamen fakihlerin yaptığı bir iştir. Hiçbir sultan ve devlet adamı kendi başına bir kanun yapmaya girişmemiştir. Kendi ifadeleriyle söyleyecek olursak;

“İslam’da hukukî, kanuni hükümlerin istinbatı; (kaynaklardan çıkarılması) vaz’ olunması, devlet ve hükümet reisiyle değil fakihlerle alakalıdır. Bu iş fakihe (İslam hukukçusuna) aittir. Yani kanun koyma hükümetin karışmadığı, hükümetin dışındaki bir vazifedir. Bu çok mühim bir husustur. Eğer teşri’ salahiyeti hükümete ait olursa bunlar kendilerinin ihtiyaçlarına göre muhtelif şeyleri emreder, bazı şeyleri

²¹ Hamidullah, *İslâm Hukuku Etütleri*, 120.

²² Hamidullah, *İslâm Hukuku Etütleri*, 223.

²³ Aktaran Ahmet Yaman, “İslam Hukuku Araştırmaları Açısından Muhammed Hamidullah”, *Hayatı, kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu* (Bursa: Bursa İl Müftülüğü Uludağ Üniversitesi, 18-19 Kasım, (2005), 137.

²⁴ Hamidullah, *İslâm’ın Hukuk İlmine Katkıları*, 24.

yasaklarlar. Emir ve yasakları bazen cemiyetin faydasına olabildiği gibi, bazen de zararına olabilir. Mesela günümüzde bile seçimle iş başına gelen hükümetler kanunları değiştirebilmektedirler. İslam'da ise kanun ve hukuk kaideleri, hükümetlerin değişmesiyle değişmezler."²⁵

Hamidullah'ın kısaca ifade ettiği bu husus, beşeri hukukta çok önemli bir problem olagelmıştır. Geçmişte kralların ve sultanların emir ve isteklerine göre yapılan kanunlar büyük haksızlıklara ve zulümlere sebep olmuştur. Batı'da aydınlanma felsefesinin tesiriyle meydana gelen uyanış bu konuda da bir arayışa vesile olmuştur. Bunun sonucunda devlet yapılanmasında kuvvetler ayrılığı ilkesi esas benimsenmiş, yasama, yürütme ve yargının birbirinden bağımsız hareket eden erkler şeklinde düzenlenmesi yoluna gidilmiştir. Ama Hamidullah'ın da vurguladığı gibi bu bile yasamanın bağımsız ve tarafsız olmasını temin edememiştir. Zira bugün bile yasama meclisleri kanun yaparken çoğu zaman hakkın tahakkuku ve halkların çıkarlarını değil, kendi partilerinin menfaatini ve geleceğini ya da resmi ideolojinin gereği olan kanunları çıkartmaya çalışırlar. Çünkü yasama meclislerinde çoğunluk, genellikle yürütme erki olan hükümetin elinde olduğu için, kanunları yapan da neticede hükümet olmaktadır. Bu açıdan bağımsız olması gereken yasama erki fiiliyatta yürütmenin kendisi olmaktadır. Bu da kuvvetler ayrılığı ilkesinin gerçekleşmesinin önündeki en büyük engeldir. İşte Hamidullah'ın dikkat çekmek istediği budur.

4.2. Hamidullah'ın, Dünya Tarihinin İlk Anayasasının Hz. Peygamber (a.s.) Tarafından Yapıldığına Dair Tezi

Hamidullah Hoca'nın en önemli tezlerinden biri dünya tarihinin ilk anayasasının Hz. Peygamber (a.s.) tarafından yapıldığına dair olanıdır. O, eski Hindistan, Çin, Yunan, Babil, Mısır ve diğer memleketlerin hukuk tarihlerini tetkik ettiğini, fakat hiç birinde yazılı bir anayasa görmediğini ifade etmektedir. Bunun sebebini de şöyle izah eder:

"Çünkü hükümet edenler kral ve sultanlardı. Devlet reisi istediğini emreder, istediğini yasaklar, istediğini lağveder istediği vakit istediği hükümeti getirirdi. Bu gayet geniş hürriyetlerini tahdit etmek bir sınır içine almak istemediler... Bu açıdan dünya tarihinde ilk defa bir devlet anayasasının düzenlenmesi Peygamber efendimiz tarafından yapılmıştır."²⁶

Bilindiği üzere Hz. Peygamber (a.s.) Mekke'den Medine'ye hicret ettiğinde orada bir devlet yoktu. Oysa burada Araplardan, Yahudilerden ve Hristiyanlardan oluşan birçok kabile vardı. Bu kabileler arasında yüzyıllardır sürüp giden savaşlar cereyan etmekteydi. Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde her kabileden bir temsilci istedi. Temsilcilerle yapılan görüşmeler ve müşavereler neticesinde bütün tarafların kabulü ile Medine'de bir devlet kurmaya karar verdiler. Akabinde Hz. Peygamber'in başkanlığında bu devletin nasıl işleyeceğine dair bir anayasa yazıldı. Günümüze ulaşan bu anayasa 52 maddeden oluşmaktadır. Bu anayasada Müslüman olsun olmasın Medine'de bulunan bütün kabile ve dinî gruplar arasında geçerli olacak kurallar yazılmıştır. Bu vesikada hem fertle fert, hem fertle devlet, hem de her grubun diğer gruba karşı olan görev ve sorumlulukları yazılmış ve bütün toplumun bu vesikada yer alan esaslara göre hareket etmesi mecburiyeti getirilmiştir.²⁷

Hamidullah Hoca, bunun dünya tarihinde bir devlet başkanı tarafından hazırlanan ve uygulanan ilk anayasa olduğunu savunan, dahası tespit eden ilk kişidir. Aristo, Kautilya ve Konfiçyüs'ün yazdıkları için ise şöyle demektedir:

"Aristo, Kautilya ve Konfiçyüs devlet reisi değil, vezir idiler. Yazdıkları kitaplarda da krallar için nasihat mahiyetindeydi. Krallar bu kitaplarda olanlara uyabilir veya uymayabilirlerdi. Fakat anayasa böyle değildir. Devlet reisinin anayasaya uyma mecburiyeti vardır. Aristo, Atina anayasası adlı kitabında, Atina

²⁵ Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, 24-25.

²⁶ Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, 29.

²⁷ Kısmen değişik ifadelerle bk. Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, 29-30. Bu vesikanın tam metni için bk. Muhammed Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesaiki's-Siyasiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafeti'r-Râşide* (Beyrut: Daru'n-Nefâis, 1987/1407), 59-62.

site devletinin anayasasını nakleder. Oysa Aristo döneminde Atina site devleti henüz²⁸ mevcut değildi. O devirde Atina, başında İskender'in bulunduğu büyük bir imparatorluğun başkenti idi. Aristo bu eserinde, eskiden mevcut olan Atina site devletinin anayasasının tarihini anlatmaktaydı. Devrinin devlet reisi için bir şey yazmış değildi. Kısacası devlet anayasasını ilk defa tespit edenler, dünya tarihinde Müslümanlar olmuştur."²⁹

Bazı müstesriklerin bunun bir mukavele³⁰ (sözleşme) veya muâhede³¹ (andlaşma) olduğu iddiasına Hamidullah şöyle cevap vermiştir:

"Bir defa o devirde normal sözleşmede (mukavele) şahit tutma ve karşılıklı yeminleşme gibi şekil şartları yer alırdı. Oysa bu vesikada böyle bir şey yoktur. Ayrıca bu bir muâhede de değildir. Zira vesikada Yahudi, Müşrik ve Bazı Arap kabileleri kısmen bağımsız kalmış olmakla beraber, bazı hususlarda Hz. Peygamber (a.s.)'in merkezi otoritesine tabi olmaktadır. Bu ise federal bir yapıdır. Oysa muahedeler iki ayrı devlet veya iki ayrı kabile gibi biri birinden tamamen bağımsız hükmü şahsiyeti olan taraflar arasında söz konusu olur."³²

Kısacası o, bunun tarihteki ilk teşkilat-ı esasi metni olduğu tezini savunmaktadır.

Onun bu tezi bu gün hâlâ geçerliliğini korumaktadır; çünkü bugüne kadar bunun aksini ispat eden tarihî bir bilgi veya veri ortaya konabilmiş değildir. Hz. Peygamber (a.s.)'in hattihareketine bakıldığı zaman gerçekten de ilk yıllarda Medine halkını bu vesikada yazılan esaslara göre yönettiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in Benu Nadir ve Benu Kaynuka oğullarını bu vesikada yazılı esaslara uymadıkları için cezalandırması da Hamidullah'ın tezini desteklemektedir. Çünkü sözleşme veya mukavelelerin ihlalinde cezalandırma değil; ancak savaş söz konusu olur. Burada ise vesikada devlet başkanlığı kabul edilen Hz. Peygamber'in cezalandırması söz konusudur.

4.3. Devletlerarası Hukukun İlk Defa Müslümanlar Tarafından Geliştirildiğine Dair Tezi

Hamidullah, devletlerarası hukukun da ilk defa Müslümanlar tarafından geliştirildiğini savunmaktadır. Farklı çalışmalarında bu iddiasını defalarca ve ısrarla dile getirmektedir. Ona göre, her ne kadar devletlerarasında öteden beri bir hukuk mevcut olagelmış ise de, herkesi bağlayıcı ve müeyyide gerektiren bir hukuk olmamıştır. Çünkü bu tür bir hukuk, hükümdarların kendi aralarında belli bir olaya özgü ortaya çıkan, uygulanması da keyfi olan bir hukuktan ibaretti. Oysa Müslümanlar müstakil bir devletler hukuku geliştirmişlerdir. Hamidullah, daha hicri 120'de vefat eden Zeyd b. Ali'nin, *el-Mecmû'* adlı kitabında siyer bölümünün yer aldığına dikkatimizi çekmektedir. Ebû Hanife ile müstakil bir ilim haline gelen siyer, İmam Mâlik, Ebû Yusuf, İmam Muhammed, Evzâi ve Şafiî tarafından geliştirilerek mütekâmil hale getirilmiş ve sonraki nesillere aktarılmıştır. Ondaki yazılan hemen tüm fıkıh kitaplarında *siyer* bahsi gelişerek yer almıştır. Bilindiği gibi siyer kelimesi *siret* kelimesinin çoğuludur. Siret sözlükte "idare, tedbir, gidişat, hattihareket" gibi anlamlara gelmektedir. Fıkıh literatürümüzde ise *devletlerarası hukuk* anlamında kullanılmaktadır.³³ Hamidullah Hoca, Avrupa'da 1856 yılına gelinceye kadar milletlerarası hukukun Hıristiyan milletlerarası hukukundan başka bir şey olmadığına dikkat çekerek, Müslümanların bu konudaki önceliğinin tartışılmaz olduğunu ifade etmektedir.³⁴

Hoca, bu tezini savunma bağlamında önemli tespitlerde bulunmaktadır. Bilindiği gibi İslam hukukunda yeryüzü Daru'l-İslam ve Daru'l-Harp şeklinde iki kısımda mütalaâ edilmiştir. Birincisi ile

²⁸ Müteakip ifadelerden cümlede geçen *henüz* sözcüğü yerine *artık* sözcüğünün kullanılması gerektiği anlaşılmaktadır. Zira *henüz* sözcüğü, anlatılmak istenenin tersine bir anlama neden olmaktadır.

²⁹ Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmüne Katkıları*, 30-31. Tercümenin iyi olmamasından dolayı ifadelerde kısmen düzeltme yapılmıştır.

³⁰ **Mukavele**, bir konuda tarafların kararlaştırdığı şartları ihtiva eden senet, sözleşme. M. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 792.

³¹ **Muahede**, iki veya daha çok devlet arasında akdedilen anlaşma, Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 783.

³² Hamidullah, *İslam Hukuku Etütleri*, 47-8.

³³ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, 9.

³⁴ bk. Hamidullah, *İslam Hukuku Etütleri*, 12-13.

Müslümanların yaşadığı yerler, ikincisi ile Müslüman olmayanların yaşadığı yerler kastedilmektedir. Hamidullah şuna dikkatimizi çekmektedir. Müslümanlar sadece Daru'l-İslam hukuku ile ilgilenmemişler, aksine Daru'l-Harp hukukunu da en ince ayrıntılarına kadar düşünmüşlerdir.³⁵ Oysa;

“Yunanlılar, kendilerinin dışındakiler için hiçbir hukukî esas tespit etmemişlerdi. Kral onlara istediği gibi muamele edebilirdi. Roma da dostluk bağının olmadığı dünya devletlerine karşı hiçbir hukuki esasa göre muamelede bulunmamış davranış ve hareketler tamamen keyfiliğe terk edilmişti. Yahudiler de Amalıklarına karşı hiçbir devletler hukuku esasına uymamışlar, gördüklerini öldürmüşlerdir. İslam ise, Müslüman olmayan düşmanlarına karşı Müslümanların, belirlenmiş hukuk kaidelerine göre davranmalarını emretmiştir. Diğer bir ifade ile; Müslümanların ortaya koydukları devletler hukuku insanlık tarihinde ilk defa evrensel bir devletler hukuku hüviyetini taşıyan bir sistem getirmiştir. Bunun aksine İslam öncesi, devletler hukuku sahasında müşahede edilen hukuk kaideleri evrensel olamamış, çok dar bir çerçevede, muayyen bir mekânda tatbik sahası bulabilmiştir.”³⁶

1292 yılında ölen Papa IV. Nikola'nın şu sözleri Hıristiyan dünyanın bu konudaki zihniyetini ortaya koyuyor. “Milletler arası münasebetlerde verilen sözü bozmak günahdır. Fakat Müslümanlara verilen sözü yerine getirmek daha büyük bir günahdır.”³⁷ Tek başına bu söz bile Hristiyan âleminde dolayısı ile Avrupa'da bir uluslararası hukukun ne durumda olduğunu göstermeye yeterlidir.

Bu zihniyet Avrupa'da 19. Asrın yarısına kadar devam etmiştir. Çünkü Hıristiyan Avrupa'da uluslararası hukuk 1856 yılına kadar sadece Hıristiyan topluluklar için geçerliydi. İlk defa 1856'da Paris'te toplanan bir konferansta uluslararası hukukun Hristiyan olmayan Türkiye'ye de tatbik kararı alınmıştır. Bununla Hristiyanlar ilk defa Avrupa devletler hukukundan istifade edecek Hristiyan olmayan bir Müslüman devleti, kendi camialarının içine almış oldular. Buna 1905 yılında bir de Japonya dâhil edilmiştir. Diğer ülkelerin de dâhil edildiği bir uluslararası hukuk ancak birleşmiş milletlerin kurulmasıyla mümkün olabilmıştır.³⁸

4.4. Hamidullah'ın, İlk Vergi Hukukunu İslam'ın Koyduğuna Dair Tezi

Hamidullah, İslâm'dan önce hiçbir devlet veya öğretisi (mukaddes kitaplar dâhil), verginin toplanmasını ve dağıtılmasını bir kurala bağlamadığını tespit etmiştir. Vergilerin –ki bunun İslâm literatüründeki ismi zekâtıdır- kimlerden ve hangi mallardan alınıp, nerelere sarf edileceğini ilk defa bir kurala bağlayan Kur'an'dır. Hâlbuki daha önce krallar veya devlet başkanları hangi mallardan ve kimlerden vergi alınacağını keyfi olarak tespit eder, toplanan vergiyi de keyfi bir şekilde harcarlardı.³⁹

Hamidullah, çeşitli makale ve çalışmalarında, Kur'an'ın emrettiği verginin Hz. Peygamber tarafından nasıl düzenlendiğini, bunun Râşid halifeler ve sonraki devlet başkanları tarafından nasıl titizlikle uygulandığına dair bilgiler vermektedir. Kısacası O, İslam'da vergi hukukunun Müslümanlar için asla değişmez kanun niteliğinde olan Kur'an ve sünnet naslarında belirlendiği şekilde uygulandığını, hiçbir yöneticinin zekâtın miktarı ve mahiyetinde bir değişikliğe gitmediğini, keyfi bir uygulama yapmadığını ve bunu da ilk defa Müslümanlar tarafından gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır.

4.5. Hukuk ilminin İlk Defa Müslümanlar Tarafından Geliştirildiğine Dair Tezi

Hamidullah'ın en önemli tezlerinden biri, hukuk ilminin Müslümanlar tarafından geliştirildiğine dair olanıdır. Bu konudaki ifadeleri şöyledir:

³⁵ Fıkıh kitaplarımızda, Daru'l-İslam'da oturan zımmilerin veya izinle giren müste'menlerin hukuki statüleri, hakları, bir suç işlemleri halinde nasıl cezalandırılacakları veya bir Müslümanın ve zımminin Daru'l-Harp'te suç işlemesi veya bir haksızlığa maruz kalması halinde nasıl bir hukuk uygulanacağına dair çok ayrıntılı hükümler yer almaktadır. bk. Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyar Li Ta'lîl'l-Muhtâr* (Beyrut: Şirketu Dâru'l-Erkam, 1418), 3/5, 359-395.

³⁶ Hamidullah, *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, 34. Konunun daha detaylı anlatımı için bk. *age.* 31-32.

³⁷ Hamidullah, *İslam Hukuku Etütleri*, 149; Hamidullah, *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, 33.

³⁸ Hamidullah, *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, 33. Hamidullah, bu kararın da aslında Osmanlı devletinin dayatması ile alındığını ifade etmektedir.

³⁹ Hamidullah, *İslam Hukuku Etütleri*, 19-20.

“Hukuk ilmi İslâm’dan evvel mevcut değildi. Çinlilerin, Hinduların, Babililerin, Yunanlıların ve Romalıların ancak kanunları vardı, fakat hattihareket kaidelerinin üstünde mücerred bir hukuk ilimleri yoktu. Bu hukuk ilmi, kanunun kaynakları, hukukun felsefesi, teşrîî metodları tatbik vesaire gibi meseleleri de ele alır. Dünyada böyle bir mevzu üzerine yazılmış en eski eser, mücerred hukuk ilminin vâzu İmam Şâfiî’nin hukukun kökenleri üzerine yazdığı *er-Risâle* adlı eseridir.”⁴⁰

Hamidullah, önceki milletlerin hukuk müdevvenatlarının elbette değerli olduğunu; ancak Müslüman hukukçuların da işaret ettiği gibi bunların hukukun furûa, yani teferruatına dair meseleleri içerdiğine dikkat çeker. Yani bunlar hukuk ağacının dalları olup asla saf anlamda “hukuk ilmi” sayılmazlar. Hukuku bir ağaca benzetirsek, bu metinler ağacın kökü değil ancak dalları sayılırlar. Bu milletlerin hukuk müktesebatı arasında, bugün batıda “Jurisprudence: Hukuk metodolojisi” diye adlandırılan ve Müslümanların fıkıh usûlü (hukukun kökleri) dedikleri ilme denk gelen bir esere asla rastlanmamaktadır. Hukuk tarihi tetkik edildiğinde bu konuda ilk eserin hicri 150. yılında doğmuş olan İmam Şâfiî tarafından yazıldığı görülmektedir.⁴¹

Kısacası Hamidullah hukuk ilminin, Şâfiî’nin *er-Risâle*’sinde ortaya koyduğu, hukukun kaynaklarını ve hukukun bu kaynaklardan nasıl üretildiğini ortaya koyan asıl ve esasları içeren ilim olduğunu ifade etmektedir. Hâlbuki kanun ve emirnameler hukukun kendisi değil, semeresi ve tatbikidir. Mücerred bir hukuk ilmi olmadan da bunları yapmak mümkündür. Bundandır ki tarihte Müslüman olmayan toplumlarda kanunlar, hukuki temelden yoksun ve genelde yöneticilerin isteklerine göre yapıldığı için, çoğu zaman adaletin değil haksızlığın ve zulmün kaynağı olmuşlardır.

Hamidullah’ın söylediğine şunu da ilave etmek gerekir. Şâfiî’nin *er-Risâle*’si ile temelleri atılan hukuk ilmi daha sonra usûl âlimleri tarafından peyderpey geliştirilerek *fıkıh usûlü* dediğimiz ilim tekevvün etmiştir. Bu ilim, İslâm kültürüne özgü bir disiplin olup ne tarihte ne de günümüzde bir benzeri yoktur. Çünkü bu ilim bize İslâm fıkıhının kendine özgü kaynaklarını tanıtmakta, bu kaynaklardan hüküm çıkarma metodlarını öğretmektedir. Kaldı ki *fıkıh usûlü* ilmi sadece bir metodolojiden de ibaret değildir; bu ilim aynı zamanda beşeri hukuktaki hukuk felsefesine karşılık gelen *mekâsîd-ı şerîa* ilmini de kapsamaktadır. Oysa bugün kemalinin zirvesinde olan modern hukukun hâlâ İslâm hukuk metodolojisine karşılık gelen bir dalı yoktur. Evet, bu hukukta bir kaynak kavramı ve hukuk yapma tarzı vardır; ancak buradaki kaynak kavramı İslâm hukuk ilmindeki kaynak mefhumuna karşılık gelmediği gibi; bu kaynaklardan hukuk üretme tarzı da İslâm hukuk metodolojisinden çok farklıdır.

4.6. Hukukta Niyet Müessesesine İlk Defa Müslümanların Yer Vermiş Olması

Öyle zannediyorum buna da ilk defa dikkat çeken Hamidullah’tır. O, dünya tarihinde “hukukta niyet” müessesesine ilk yer veren hukukun, İslâm hukuku olduğu konusunda şunları söylemektedir:

“Önceki hukuk sistemlerinde şekil şartları o kadar önemsenmiş ki, bir kelimenin yerine yanlışlıkla başka bir kelimenin kullanılması bile hak sahibinin hakkını tamamen kaybetmesine neden olabilirdi. Mesela Romalıların on iki levha kanunlarında şu hüküm vardı. Bir davacı şikâyetinde, “üzüm ağacı” yerine yanlışlıkla “üzüm asması” tabirini yazmışsa, mahkemenin dava ile hiç meşgul olmadan şikâyeti reddetmesi emredilmiştir.”⁴²

Hâlbuki İslâm hukukunda bu tür durumlarda temelde kişinin niyetine bakılır. Kişinin düşünmeden veya bilmeyerek kullandığı yanlış ifadelerden dolayı davanın reddi ve hak kaybına uğraması kabul edilmemiştir. Mesela bir kişi, diğer birine “sana bu masayı elli liraya hibe ettim” dese, muhatap da, “ben de bu masayı elli liraya hibe olarak kabul ettim” dese, niyet esas alınıp bunun bir alışveriş olduğu kabul edilir. Çünkü hibe karşılıksız olur, icabı yapanın para karşılığı hibeden bahsetmesi,

⁴⁰ Hamidullah, *İslam Hukuku Etütleri*, 21-22.

⁴¹ Hamidullah, *İslam’ın Hukuk İlmine Katkıları*, 55.

⁴² Hamidullah, *İslam Hukuku Etütleri*, 51.

karşıdakinin de bunu sorgulamadan kabul etmesi muamelenin alış-veriş niyetiyle yapıldığına delalet eder. Hatta İslam hukukunda bu durumlarda niyetin esas alınması gerektiğine dair çok önemli ilkeler de vaz' edilmiştir. "İşler, maksatlarına göre değerlendirilir." "Akitlerde itibar makâsıt ve meâniyedir, elfâz ve mebâniye değildir"⁴³ şeklinde külli kaideler bunu ifade etmektedir. İslam hukukundaki bu yaklaşım, insanların basit şekil şartlarından dolayı hak kaybına uğramalarını engellemek için düşünülmüştür -ki bunlar son derece önemlidir.

Batı hukukunda niyet müessesesi ancak 18. asırda gereken ilgiyi görebilmiştir. Bunda, batılı düşünürlerin İslâm hukukunu ve İslâm düşüncesini tanınmalarının etkili olduğunu düşünüyoruz. Zira Roma hukuku ve Ortaçağ Avrupa hukukunda esamesi bile okunmayan *niyet* müessesesinin Avrupa hukukunda birden bire nasıl fark edildiğinin ve nasıl girdiğinin başka bir izahı yoktur.

4.7. Zarara Zararla Mukabele Edilemeyeceği Prensibinin İslam Hukukuna Ait Olması

Yine Hamidullah'a göre *zarara zararlarla mukabele edilemeyeceği* prensibi de ilk defa İslâm hukukunda yer almıştır. Mesela Kur'ân'ın emrettiği, "cana can, dişe diş..." şeklindeki kısas esası, hakkaniyete dayalı bir cezalandırma biçimi olup İslâm hukukunda sadece şahsın vücut bütünlüğüne karşı işlenmiş öldürme ve yaralama suçları için geçerli bir cezalandırma biçimidir. Hâlbuki Hammurabi kanunlarında kısas cezası, mantıkî kıyas yoluyla olmadık bir şekle bürünmüştür. Örneğin; "bir şahıs bir şahsın ineğini öldürürse, suçlunun ineği öldürülmelidir." ve "Bir kimse diğer bir kimsenin kızını öldürürse, esas cezaya çarptırılacak olan, mücrimin kendisi değil kızıdır." şeklindeki kanunları güya kısas cezasının uygulanma biçimleridir. Hatta yakın zamanlara kadar İngiliz kanunlarında bir insan bir duvar veya gemi çarpmasıyla hayatını kaybedecek olsaydı, gemi veya duvar cezalandırılırdı.⁴⁴

Hamidullah'ın, bir kısmını verdiğimiz buna benzer çok önemli tespit ve tezleri vardır. Bunlar Batı'da özellikle İslami ilimlerle uğraşan müsteşrikler arasında büyük yankılar uyandırmıştır. Bununla beraber o sadece bu tür tespit ve tezlerle yetinmiş biri de değildir. Hamidullah, müsteşriklerin İslam hukuku ile ilgili birçok iddia ve eleştirilerine de cevap vermiştir. Burada misal kabilinden ikisini vereceğiz.

Bilindiği gibi öteden beri müsteşrikler İslam hukukunun Roma hukukundan etkilendiğine dair bir iddiayı dile getirmektedirler. Hamidullah yazdığı makalelerde bu konuyu derinlemesine incelemiş İslam Hukukunun Roma Hukukundan etkilenmesinin mümkün olmadığına dair güçlü deliller ve gerekçeler ortaya koymuştur. Bu konuda söylediklerinin hulasası şudur:⁴⁵

- "İslam kanunlarının en son kaynağı olan Hz. Peygamber, ne Yunanca ne Latince ve hatta ne de Süryanice biliyordu. Bu itibarla o devrin Roma Hukuku ile doğrudan doğruya temasa geçmesine imkân yoktu.
- Diğer taraftan o, bütün hayatını doğduğu memlekette kendi kavmi arasında geçirmişti. Bizans'a olan seyahatleri bahis konusu edilmeye bile değmez; zira ilkinde sekiz yaşındaydı, yirmi beş yaşında gerçekleştirdiği ikincisinde ise sadece on beş gün kalmıştı.
- Ashab arasında Roma hukukunu bilenler olduğuna dair hiçbir haber yoktur.
- İslam hukuku, ilk aşamada, tabii olarak doğduğu muhitin yani Mekke ve Medine'nin daha genel bir ifadeyle Arabistan'ın örfüne dayanıyordu. Oysa Roma hukukunun Arabistan'a nüfuz ettiğini gösterecek bir iz yoktur. Aksine Bizans yönetimi, Kuzey Arabistan'daki kabilelere bile kendi hukukunu uygulayamıyordu. Roma hukukçularının Arabistan topraklarına geldiğine dair de bir emare yoktur.

⁴³ Bu kaidelerin izahı için bk. Abdulkerim Zeydan, *el-Vezîz fi Şerhi Kavâidi'l-Küllîye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006/1427), 15-20.

⁴⁴ Hamidullah, *İslam Hukuku Etütleri*, 51-2.

⁴⁵ Bu maddeleri, konu ile ilgili söylediklerini özetleyen Ahmet Yaman'ın çalışmasından aldık. bk. Yaman, "İslam Hukuku Araştırmaları Açısından Muhammed Hamidullah", 148-150. Elzem görülmeyen bazı maddeler çıkarılmıştır.

- Sünnisiyle Şiisiyle bütün fıkıh mezhepleri, Hicaz, Irak ve benzeri Bizans'a ait olmayan bölgelerde doğmuştur. Eski Bizans topraklarında yetişen o dönemin yegâne fakihi Evzâî'dir ki o da Sind'den (Batı Pakistan) alınan bir savaş esirinin oğluydu ve ancak hayatının sonlarına doğru Beyrut'a yerleşmiştir. Her ne kadar Şafiî Mısır'a gitmişse de bu, hayatının sonlarına doğru olmuştur.
- Mantıkta, felsefede, coğrafyada, tıpta ve skolastik teolojide görülen örneklerin aksine, İslam hukukunun başlangıç safhasında, ne Yunanca, ne de Latince'den alınmış bir tek fıkıh ıstılahına tesadüf edilmez.
- Yine diğer ilim dalları için vaki olanın aksine, İslam hukukunun teşekkül ve gelişimi sırasında, Roma hukuku eserlerinin Müslüman dillerine tercüme edildiğini gösteren herhangi bir kayda rastlanmamıştır.
- Meşhur fakihlerin hemen hemen hepsi, Roma toprağı olmayan memleketlerde yetişmişlerdir. Sayıca en fazla olanlar İran ve Türkistan'da idiler. Buralarda ise Roma değil, Çin ve İran gelenekleri hâkimdi. Söz konusu iki hukuk sistemi arasında temelde de büyük farklılıklar var. Şöyle ki: Roma hukukunda, dini inanç ve ibadetlere dair hükümler yoktur. Roma hukukundaki şahıs, eşya ve kaza şeklindeki üçlü bölümlenme, hiçbir fıkıh ekolünde görülmemiştir. Roma medeni kanununun temeli, baba hâkimiyeti iken, fıkıh ferdi sorumluluk esasını getirmiştir. Romalılar için kanun, halk iradesinin ifadesi iken, İslam hukuku aslı kanun koyucu olarak Allah'ı kabul eder. Tam bir formaliteler düzeni olan Roma hukuku yanında fıkıh sade bir hukuk mantığı ve prosedürüne sahiptir.
- İslam'ın zuhur ettiği dönemde Roma hukuku, Doğu Roma İmparatorluğu'nda yani Bizanas'ta bile –bazı taşra merkezleri istisna – hiç uygulanmıyor; buradaki hukuk düzenini rahipler belirliyordu. Onlar da tabiatıyla Hristiyan malı olmayan bir hukukla muameleyi benimsemiyorlardı.⁴⁶

Hamidullah, iki hukuk sistemini mahiyet açısından karşılaştırarak da İslam hukukunun Roma hukukundan etkilenmediğini ortaya koymaktadır. İslam hukukunun kaynağı ilahi iradedir; buna mukabil Roma hukuku insan iradesinin eseridir. İslam hukuku ibadât ve muamelat kısımlarından oluşmaktadır; oysa Roma hukukunda ibadetler diye bir bahis yoktur.⁴⁷ İslam hukukundaki cezalandırma sistemi ve diyet ile tazmin Roma hukukunda yoktur. İslam hukukunda caniyi affetme veya diyet hakkı mağdur veya velilerine aittir. Roma hukukunda ise bu hak devletin veya kamunun hakkı olarak kabul edilmiştir. Mali nizamda da önemli farklılıklar vardır. Örneğin İslam hukukunda faiz tamamen yasaktır; alış verişin de iki tarafın rızasına dayanması esastır. Oysa Roma hukukunda faiz yasağı olmadığı gibi alış-verişte de rızadan çok malla ilgili hususlar etkilidir.⁴⁸

Hamidullah'ın serdettiği bu güçlü gerekçeler ve tespitler, müsteşriklerin, İslam hukukunun Roma hukukundan etkilendiğine dair iddialarının temelsiz olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere onu diğer araştırmacılardan ayıran farklı yönü işte budur.

Hamidullah, İslami değerleri savunurken bazı modernistler gibi asla özür dileyici bir tavrın içine girmez. O İslami değerleri hiç çarpıtmadan olduğu gibi savunur. Mesela İslâm'ın en çok eleştirilen kölelikle ilgili tutumunu izah ederken, her âlim gibi o da önce karşı tarafın ısrarla görmekten kaçındığı yönüne değinir. Ama çoğu kişinin değinmekten bile kaçındığı köleliğin en çok eleştirilen yönü için şu tespitte bulunur: "İslâm'da kölelik, köleyi istismar edecek olan sermaye sahibinin değil, kölenin menfaatinedir. Bir kölenin aslı, malını, ocağını, ailesini ve her şeyini kaybetmiş bir savaş esiri olmasıdır. Hâlbuki köle sıfatıyla onlar İslâm devletinde bir ocak ve bir maişet imkânı elde ederler."⁴⁹

⁴⁶ Söylediklerinin tamamı için bk. *İslam Hukuku Etütleri*, 229-240.

⁴⁷ Hamidullah, *İslam'ın Hukuku İlmine Katkıları*, 236-37.

⁴⁸ Bunlar ve diğer farklılıklar için bk. *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, 237-39. Esasen iki hukuk sisteminin mahiyeti arasında çok bariz ve ciddi farklılıklar vardır. Hamidullah sadece bir kısmına dikkat çekmiştir. Mesela İslam miras hukuku ile Roma miras hukuku hiçbir yönü ile birbirine benzememektedir. Yine İslam borçlar hukukunda haram olan, elde mevcut olmayan veya akdin gerektirmediği şartlar içeren sözleşmeler ve alış-verişler caiz görülmemiştir. Oysa Roma hukukunda bu açılardan çok az sınırlandırma vardır. Bütün bunlar çok önemli farklılıklardır.

⁴⁹ Hamidullah, *İslam Hukuku Etütleri*, 108. Hamidullah'ın aynı yerde kısmen işaret ettiği üzere Kur'an'ı Kerim'de (en-Nur, 24/33) Müslümanlara, hürriyetine kavuşmak isteyen kölelere yardımcı olmaları emredilmiştir. Çünkü ayette "... Onlara Allah'ın

Dikkat edilirse Hamidullah, burada aslında İslâm'ın köleye tanıdığı bu statü ile modern dünyanın savaş esirlerine tanıdığı statüyü mukayese etmektedir. Bilindiği gibi, İslâm toplumunda köleler, bir ailenin ferdi olarak hayatlarını devam ettirirler. Efendileri, onlara yediklerinden yedirmek, giydiklerinden giydirmek, güçlerinin yetmediği işlerde çalıştırmamak, kötü muamelede bulunmamak ve temel insani ihtiyaçlarını karşılamakla mükelleftirler.⁵⁰ Devlet, buna riayet etmeyenlerin kölelerini ellerinden alıp azat etme yetkisine sahiptir.

Oysa günümüz hukukunda savaş esirleri, esir kampları gibi toplu tecrit yerlerinde tutulurlar. Orada nasıl bir muamele görecekları, ilgili devletin tutumu ve o kampı yönetenlerin insafına kalmış bir şeydir. Uluslararası hukuk metinlerinde savaş esirleri ile ilgili tanınan hakların ve konan kuralların kâğıt üzerinde kaldığı, bunların sahada pek uygulanmadığı bizzat uluslararası af örgütü gibi kuruluşlar tarafından da sık sık dile getirilmektedir. Üstelik bu hakları en çok ihlal eden devletler de bunlara en çok vurgu yapan güçlü devletlerdir. Sırp ordusunun Bosna-Hersek'te, Amerika'nın Afganistan, Irak ve Guantanamo'da savaş esirlerine yaptıkları tüyler ürpertici muameleler bunun en bariz örnekleridir.⁵¹ Üstelik bu muameleler, Avrupa ve Amerika gibi güya insan hakları konusunda dünyaya öncülük yapmış, bu hakları uluslararası antlaşmalara yazıp dünyaya kabul ettirmiş ülkeler tarafından yapılmaktadır. Bu ülkelerin hâlâ her yıl insan hakları raporları yazıp bunun üzerinden bazı ülkeleri insan haklarını ihlalle suçlamaya devam etmeleri de ayrı bir garabettir.

Hamidullah'ın, İslâm'da zımmilere ait ahkâmın önemli haklar ihtiva etmekle beraber, bu ahkâmın modern hukukun çok gerisinde kaldığı, hatta Batılılarca İslâm'ın zımmileri ikinci sınıf vatandaş saydığı iddiası konusunda da dikkat çekici bir yaklaşımı vardır. O, bu iddiayı içeren bir soruya şu cevabı vermiştir:

"Müslümanlar şu anda azınlık olarak yaşadıkları ülkelerde İslâm hukukunun zımmilere verdiği hakları elde etmeleri halinde o ülke yönetiminden başka hiçbir hak talep etmemeye hazır dırlar. Ama iddialarla realiteler çok farklı olmaktadır. Daha Emeviler döneminden itibaren İslâm devletinde Hıristiyanlardan vezirlik (bakanlık) yapan kimseler bulunduğu halde, 130 yıl Fransa'nın bir bölümü olarak kalan Cezayir'de, Cezayirli parlamentoda temsil edilmemişlerdir. Bu uzun süre zarfında bakan şöyle dursun milletvekilliliği verilen bir tek Cezayirli Müslüman bile olmamıştır. Hem de bu davranış ortaçağ Fransa'sında değil, demokrasi ve insan haklarında öncülük iddiasında bulunan 20. asır Fransa'sında cereyan etmiştir."⁵²

Hamidullah, İslam hukukunun sadece bu tür meseleleri ile ilgilenmekle kalmamış, bazı furûu fıkıh meseleleri ile de ilgilenmiştir. Mesela İslâm'ın taaddüdü zevcâta, yani çok evliliğe niçin müsaade ettiği, kutuplarda namaz meselesi gibi konular üzerinde de durmuştur. Çok evlilik meselesi ile ilgili problemin İslâm aile hukukunun kendi prensipleri içerisinde nasıl kolaylıkla çözülebileceği ile ilgili tespitleri, hem Hoca'nın meselelere yaklaşım tarzını, hem de onun furûu fıkıh meselelerine olan vukûfiyetini ortaya koymaktadır.⁵³

Bütün bunları savunurken, İslâm âlimlerinin her konuda son sözü söylediği, Batı medeniyetinden alacak bir şeyimizin olmadığı gibi bir kanaatin de sahibi değildir. Onun gençlere yaptığı şu tavsiye bu konuda nasıl bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermektedir.

"Gençlerimize eski ile yeninin mukayeseli bir etüdünü yapmayı teklif ediyorum. Böyle bir hareket belki bir gün Şafiî ve Râzî tarzında yeni bir sentez yapmayı kolaylaştıracaktır. Bilinmeyen bir şeyin tenkidi daima ihtiyatsızca yapılan bir şeydir. Bu, garp hukuk ilmini bilmeyen ulemamız için geçerli olduğu kadar,

malından (zekât) verin" buyrulmaktadır. Bir köle para karşılığı sahibinden kendisini azat etmesini isterse, sahibi de ondan artık bir zarar gelmeyeceğine kanaat getiriyorsa onun bu isteğini reddetmesi helal/caiz değildir.

⁵⁰ Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'nde üzerinde ısrarla durduğu hususlardan biri de saydığımız bu köle haklarıdır. bk. Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyasiyye*, 360-362.

⁵¹ Ne tür katliam ve işkenceler işlendiğine dair bk. Sahip Beroje, *İslam ve Batı Düşüncesi Açısından Haklar Perspektifi ve Gümümüzdeki Hak İhlallerine Etkisi*, Tezire, sy. 45 (ekim/aralık, 2006), 141-144.

⁵² Suat Yıldırım, "Üstad M. Hamidullah'dan Kalan Hoş Sada", *Yedi İklim* 157 (Nisan 2003), 38.

⁵³ Makalenin hacmini zorlamamak için onun bu tür meselelerle ilgili görüşlerinin detayına girilmemiştir.

usulu'l-fıkha ve fıkha tamamen yabancı olan modern hukukçularımız için de söz konusudur. Bu her iki disipline hâkim olan âlimleri bulmak her zaman kolay olmuyor. Fakat bu maksatla hareket ederek yakın bir gelecekte bu tip âlimler yetiştirmek mümkün olacaktır.⁵⁴

Hamidullah, İslâm hukukçuları ile modern hukukçuların birbirlerinden istifade etmesi gereğine vurgu yapar. Hatta bu yönde bir adım atılabilmesi için Ankara'da modern hukukçularla İslâm hukukçularının katıldığı bir toplantı yaptıklarını, başta birbirine mesafeli duran iki kesimin çok geçmeden birbirlerinin meziyetlerini kabullendiklerine dikkat çeker.

Sonuç

Hindistan doğumlu olan Muhammed Hamidullah İslam hukuku, hadis tarihi, tefsir, İslam tarihi, siyer, Kur'ân tarihi başta olmak üzere, İslami ilimlerin hemen her dalında derin araştırmalar yapmış, birçok kitap ve sayısız makaleler yazmış ve sayısız konferanslar vermiş çok önemli bir ilim adamı ve araştırmacıdır.

Hamidullah Hoca'nın başta yüksek lisansı ve iki doktorası olmak üzere, çalışmalarının önemli bir kısmı İslam hukuku ile ilgilidir. Onun çalışmalarında İslam hukukuna yoğunlaşmasında iki hususun etkili olduğu kanaatindeyiz. Birincisi, Batılı müsteşriklerin, İslâm'a daha çok İslâm hukuku üzerinden saldırımları; ikincisi, İslam medeniyetinin birçok meziyet ve üstünlüklerinin en bariz bir şekilde İslâm hukuk müktesebatında ortaya çıkmasıdır. Çalışmaları okunduğunda bu iki hususun etkili olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Hamidullah, İslam hukuku ile ilgili şu önemli hususları gerçekleştirmiştir. 1- Önceden bilinmeyen yazma halindeki bazı önemli kitapları neşretmiş; birçoğunu da tanıtarak araştırmacılara tanıma ve ulaşma yolunu açmıştır. 2- Ulaştığı kaynakları tanıtmakla kalmamış, bunların çoğunu okumuş, elde ettiği bilgileri analiz ederek İslam hukuku hakkında önemli tespitlerde bulunmuş, önemli tezler ileri sürmüştür. 3- O çalışmalarında müsteşriklerin ve İslam karşıtı kesimlerin İslam hukuku hakkındaki önyargı eseri iddialarını da ele almış bunların çoğunun yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Onun çalışma ve tezleri sayesinde birçok müsteşrik İslami konularla ilgili iddia ve ithamlarında çok daha dikkatli bir dil kullanmaya başlamışlardır. 4- Hamidullah'ın çalışmaları, Müslüman araştırmacıların kendilerine olan güvenlerini artırmış, yüzlerce araştırmacı ve akademisyen onu örnek alarak önemli çalışmalar yapmış ve yapmaya devam etmektedirler. Hâsılı bu büyük araştırmacı ve âlim zat, zayıf ve sıska vücudundan, nazik ve mütevazı yapısından beklenmeyecek derecede önemli ilmi çalışmalar gerçekleştirdi, büyük tesirler bıraktı.

Kaynakça

- Beroje, Sahip. *"İslam ve Batı Düşüncesi Açısından Haklar Perspektifi ve Günümüzdeki Hak İhlallerine Etkisi"*, *Tezkire*, 45, (ekim/aranlık, 2006).
- Çantay, Hasan Basri. *İslam'da Devlet İdaresi'ne yazdığı takriz*. Ankara: Nur Yayınları, 1979.
- Doğan, M. Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*. ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Beyan, 2005.
- Hamidullah, Muhammed. *İmam-ı A'zam ve Eseri*. trc. Kemal Kuşçu. sad. Sadettin Acar. İstanbul: Beyan, 2014.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Hukuku Etütleri*. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam'da Devlet İdaresi*. trc. Kemal Kuşçu. Ankara: Nur Yayınları, 1979.
- Hamidullah, Muhammed. *Mecmû'atü'l-Vesâiki's-Siyasiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafeti'r-Râside*. Beyrut: Daru'n_Nefâis, 1987/1407.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. Ankara: Yeni Şafak Yayını, 2003.

⁵⁴ Hamidullah, *İslam Hukuku Etütleri*, 81.

- Mevsîlî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd. *el-İhtiyar Li Ta'lîlî'l-Muhtâr*. Beyrut: Şirketu Dâru'l-Erkem, 1418.
- Orhan, Zeynep Hafsa. *Ekonominin Temel Konuları ve İslam Ekonomisi*. Ankara: İktisat Yayınları, 2021.
- Tuğ, Salih-Yaşaroğlu, Kamil. "Muhammed Hamidullah" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yaman, Ahmet. "İslam Hukuku Araştırmaları Açısından Muhammed Hamidullah", *Hayatı, kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa: Bursa İl Müftülüğü Uludağ Üniversitesi, 18-19 Kasım, (2005).
- Yaşaroğlu, Kamil. "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa: Bursa İl Müftülüğü Uludağ Üniversitesi, 18-19 Kasım, (2005).
- Yıldırım, Suat. "Üstad M. Hamidullah'dan Kalan Hoş Sada", *Yedi İklim*, 157 (Nisan 2003).
- Zeydan, Abdulkerim. *el-Vezîz fî Şerhi Kavâdi'l-Küllîye*. Beyrut: Müesseses'e'r-Risâle, 2006/1427.